

Леанід Лаўрэш

Яўрэі Ліды

Яўрэі пасяліліся ў Лідзе ў XVI стагоддзі.

Кароль Стафан Баторый у 1579 годзе выдаў лідскім яўрэям прывілей на права пабудовы новай сінагогі і рамонт старой, аднак з умовай, каб новая сінагога не была вышэйшай за касцёл і цэрквы.

Упершыню лідскі кагал згадваецца ў 1623 годзе, у гэты год ён быў падпарадкаваны гродзенскаму. Да таго ж часу належыць і перапіска паміж лідскім кагалам і суседнімі яўрэйскімі супольнасцямі.

З дазволу караля Уладзіслава IV у 1630 годзе лідская сінагога была зноў перабудавана і павялічана ў памерах.

Мясцовая яўрэйская абшчына першапачаткова была малалікая, у часы караля Яна-Казіміра яна налічвала толькі каля 160 чалавек. Гэта абшчына, так званы кагал, адрознівалася крайняй беднотай, што бачна з дакументаў пра яе абавязкі. Так напрыклад, сярод фондушаў Жырмунскага касцёла меўся відэркаф (форма пазыкі пад заклад маёмасці) лідскага харунжага і чашніка Канстанціна-Казіміра Кунцэвіча ад 7 ліпеня 1692 года на 4350 злотых, забяспечаных лідскім кагалам. Па іншым відэркафе ад 11 лістапада 1688 года прадстаўнікі мясцовага кагалу занялі ў лідскага дэкана Відзіноўскага 500 злотых і да 1707 года не маглі выплаціць нават 6% ад гэтай сумы.

У пачатку XVIII стагоддзя большасць лідскіх яўрэяў займаліся дробным гандлем ці сельскай гаспадаркай. У 1766 годзе плацілі падаткі 1167 яўрэяў, у 1897 годзе ў Лідзе жылі ўжо 5166 яўрэяў (68% насельніцтва горада), а ў павеце — 24 813 (12%).

У 1867 годзе ў Лідзе дзейнічала 4 сінагогі, з 1881 года — аднакласнае пачатковае яўрэйскае вучылішча з падрыхтоўчым класам.

У 1879 годзе ў горадзе зарэгістравана 189 майстроў-рамеснікаў, большасць з якіх — яўрэі. На пачатку 1885 года сярод лідскіх яўрэяў былі сабраны грошы, якія пайшлі на заснаванне паселішча Мазкарэт Бація (Mazkeret Batiya) у Палесціне. З канца XIX стагоддзя значнай з'явай становіцца эміграцыя ў ЗША.

Новая мураваная лідская сінагога была пабудавана ў 1896 годзе, у 1941 годзе яна згарэла, у 1942 годзе ўзарвана і разабрана на цэглу. Як толькі ў горадзе з'явілася яўрэйскае насельніцтва, акрамя сінагогі з'явіліся і яўрэйскія могілкі. Да 1960-х гадоў яны месціліся каля сучаснай вуліцы Фрунзэ. На плане горада 1842 года гэтыя могілкі займаюць каля двух гектараў і відаць, што планеўца іх пашырэнне. На яўрэйскіх могілках меліся надмагільныя помнікі рознай вышыні, сустракаліся там таксама і наземныя вялікія цагляныя пахавальні, з трохвугольным дахам і плітамі з эпітафіяй, якія прымацоўваліся да сцяны. Зараз на тэрыторыі гэтых могілак пабудаваны жылыя дамы, могілкі сталі часткай вадасховішча. І сёння па вуліцы Свядлова, тратуар якой выбукаваны, можна ўбачыць сколкі надмагілляў з надпісамі на іўрыце.

XX стагоддзе, да 1939 года

У пачатку XX стагоддзя ў Лідзе было 20 малельных дамоў (у т. л. хасідскія), яўрэйскія могілкі, дзейнічалі талмуд-тора, пачатковае казённае яўрэйскае мужчынскае вучылішча, два прыватныя жаночыя вучылішчы і ешыбот, створаны ў 1905 рабінам Рэйнесам.

Змяніліся ўмовы жыцця — і яўрэйскія супольнасці пачалі імкнуцца да таго, каб адкацыя прыносіла сродкі. Таму рабінам Рэйнесам у Лідзе быў адкрыты ешыбот новага тыпу. Праграма новага ешыбота стала шасцігадовай і апрача Талмуда і яўрэйскай граматыкі складалася з ўсіх прадметаў па курсе павятовага вучылішча. Але традыцыі былі захаваны: вывучэнне Торы засталася галоўнай мэтай навучання. Рэйнес упершыню ўвёў у ешыбоце вызначаную праграму заняткаў, падзяліў яе на класы, наладзіў перыядычныя іспыты вучням. Першыя чатыры гады прысвячаліся вывучэнню Талмуда і яго каментатараў, апошнія два — выключна азнаямленню з дзейнымі рэлігійнымі кодэксамі. Лідскі ешыбот неўзабаве стаў вельмі папулярным. У 1908 годзе ён атрымаў зацверджаны статут. Грашовыя ўнёскі дасягнулі 20 000 руб., а колькасць вучняў перавысіла 300. Лідскі ешыбот павінен быў выпускаць не толькі рабінаў і настаўнікаў, але і «купцоў, дасведчаных у яўрэйскіх навуках», таму з 1909 года ў апошнім

падрыхтоўчым класе сталі выкладаць вучням некаторыя камерцыйныя навукі. Адным з галоўных фундатараў лідскага ешыбота быў барон Д. Г. Гінцбург. Ешыбот Рэйнеса ў пачатку Першай сусветнай вайны быў зачынены. Навучанне адноўлена ў 1923 годзе з удзелам камітэта дапамогі ешыботам у Вільні.

Прыкладна з 1902 года ў горадзе з’яўляюцца арганізацыі Бунд, Паалей Цыён і Сацыялісты-сіяністы. Партыйцы праводзілі таемныя сходкі ў лясах вакол горада, агітавалі ў сінагозе і сярод яўрэйскіх працоўных. Так, напрыклад, прэса пісала, што ў канцы снежня 1906 года яўрэйская арганізацыя Бунд распаўсюдзіла ў Лідзе і Ашмянах пракламацыі, якія заклікалі не ўдзельнічаць у выбарах, бо «паліцыя без тлумачэння прычын выкінула з спісаў вялікую колькасць выбаршчыкаў. Напрыклад у Лідзе з 400 чалавек, якія маюць права голасу, выкінутыя 150...»¹

Ішла рэвалюцыя 1905—1907 гадоў. У студзені 1906 года «Кур’ер літэўскі» паведаміў: «У мясцовай бальніцы здзейснена страшнае забойства. А 3-й гадзіне ночы забіты нямы шляхціц Кулеша, які знаходзіўся там на лячэнні. Абставіны забойства наступныя. З канца лістапада па горадзе пачала хадзіць невядома кім пушчаная гаворка пра тое, што нейкі пан Боландзь збіраецца арганізаваць яўрэйскі пагром. Гаворка гэтая не мела ніякіх падстаў, але моцна закранула яўрэйскае насельніцтва горада. Панічны страх дайшоў ды вышэйшага напружання 5 снежня. Падаваліся сігналы трывогі, былі зачынены ўсе яўрэйскія крамы». Увечары таго ж дня 20 яўрэяў напала на Боландзя і збілі яго сталёвымі прутамі, потым паранілі стрэламі з рэвальвера (у нагу, руку і бок). Боландзь страціў прытомнасць, а нападаючыя, вырашыўшы, што ён забіты, паклалі яго ў дрожкі і загадалі фурману завесці дадому. Аднак ён выжыў, і яго адвезлі ў гарадскую бальніцу, дзе пацярпелы стаў хутка папраўляцца. Наведвальнікі паведамлілі Боландзю, што сябры «Бунда» пастанавілі яго забіць. «Боландзь насцярожыўся... У сярэдзіне снежня ў бальніцу з маёнтка Мікянцы прывезлі нямога шляхціца Л. Кулешу, ён ляжаў ў той жа палаце... Увечары 19 снеж-

ня, з дазволу адміністрацыі, Боландзь памяняў ложка, але застаўся ў той жа палаце. Каля 3-х гадзін ночы ён пачуў крокі трох мужчын. Незнаёмы падышлі да ложка, на якім ён раней ляжаў, і, убачыўшы, што ложка пусты, падышлі да ложка на якім, накрывшыся з галавой, спаў Кулеша. Нападаючыя нанеслі Кулешу 9 ран стылетам, Боландзь усё бачыў і ляжаў ні жывы не мёртвы. Здзейсніўшы забойства, мужчыны хутка пакінулі шпіталь... пачаўся перапалох. Праз гадзіну ў бальніцы з’явілася паліцыя. Вядзецца следства»².

Першае лідскае перыядычнае выданне з’явілася на свет 17 лістапада 1912 года. Памочнік прысяжнага паверанага І.Д. Камёнскі (И.Д. Каміонский) разам з С.А. Капланам пачаў выдаваць на рускай мове штотыднёвую грамадска-палітычную газету памяркоўна-ліберальнага кірунку «Лідское слово». З №19 газеты Каплан перастаў падтрымліваць газету, і Камёнскі выдаваў яе аднаасобна. У першым нумары рэдактар пісаў: «Аб’яўляючы сваю газету незалежнай і беспартыйнай, мы перакананы ў тым, што ў сусветным сужыцці ўсіх без выключэння нацый і гарманічным злучэнні культурных каштоўнасцяў асобных нацыянальнасцяў ляжыць залог развіцця кожнага горада». Газета выдавалася на 4 старонках, у 1912 годзе выйшла 7 нумароў [№ 1 (17-XI) — № 7 (28-XII)], у 1913 годзе яшчэ 20 [№ 8 (4-I) — № 28 (31-V)]. У газеце публікаваліся справаздачы аб пасяджэннях Дзяржаўнай Думы, асвятлялася дзейнасць гарадскога самакіравання, культурныя падзеі ў горадзе (адкрыццё гімназіі, канцэрты, лекцыі, аматарскія спектаклі). Выдавалася газета да 31 траўня 1913 года³.

Каля 1912 года ў Лідзе пачало працаваць яўрэйскае пазыкова-ашчаднае таварыства.

Перад Першай сусветнай вайной у Лідзе жыло каля 16 000 чалавек. У горадзе працавалі аддзяленні Бунда і Паалей Цыёна, існаваў яўрэйскі шпіталь. У 1914 годзе яўрэям належалі аптэка, 6 аптэчных складоў, 10 гасцініц і рэстаранаў, 2 хлебныя крамы, 3 кнігарні, цырульня, пральня, гадзіннікавая майстэрня, 3 ювелірныя крамы і 136 розных крам (у тым ліку 20 бакалейных і 13 мануфактурных). Горад меў два бровары — Папірмайстра і Пупко, спіртзавод

¹ Kuryer Litewski. № 291. 23 grudnia (5 stycznia 1907) 1906.

² Kuryer Litewski. № 3. 4(17) stycznia 1906.

³ Конан У. «Лидское слово» // ЭГБ. Т. 4. Мінск, 1997. С. 367.

І сёння па вуліцы Свардлова, тратуар якой выбрукаваны, можна ўбачыць сколкі надмагілляў з надпісамі на іўрыце

Стругача, тартак Палячака, ліцейны завод братоў Шапіраў, тытунёвую фабрыку Віленчыка, фабрыку па вырабе мыла Ківяловіча, фабрыку разліву манапольнага алкаголю, шмат крам і аптовых складаў. З фінансавых устаноў у горадзе меліся: Таварыства ўзаемнага крэдыту, Яўрэйскі супольны банк, Банкаўская кантора Янушкевіча і інш. Большасць уладальнікаў — яўрэі.

Першая сусветная вайна

Немцы ўвайшлі ў Ліду 22 верасня 1915 года.

Падчас нямецкай акупацыі у горадзе час ад часу адбываліся «... яўрэйскія спектаклі, канцэртны і іншыя забавы»⁴. Дзейнічаў прафсаюз яўрэйскіх працоўных «Арбейтэр Гейм», які ў канцы 1918 года налічваў каля 300 чалавек. Дарэчы, за гады акупацыі фактычна не спынялася дзейнасць мясцовых аддзяленняў яўрэйскіх палітычных партый і арганізацый⁵.

Восенню 1916 года яўрэйская грамада горада арганізавала сталовую для сваёй беднаты, так званую Народную кухню: «Ліда. Тут з дапамогай нямецкай улады яўрэйская грамада адкрыла страўню, каторая выдае 700 абедоў у дзень. Палову абедоў выдаюць дарма, за другую бяруць па 10 пфенігаў»⁶. «Народная кухня» знаходзілася на рынкавай плошчы горада, захавалася некалькі паштовак з яе выявамі.

Да моманту адыходу немцаў з акупаваных тэрыторый яўрэйскае насельніцтва горада знаходзілася пад уплывам левых арганізацый, у справаздачы для ЦК КП(б)Б загадчык

інфармацыйнага аддзела ЦК Вінаградаў пісаў: «Падчас знаходжання ў краі немцаў, у канцы 1918 г., стварылася падпольная арганізацыя. Яўрэйскія працоўныя г. Ліды ў той час знаходзіліся пад уплывам меншавіцкіх дзеячаў з П[аалей]-Ц[ыёна] і Бунда, мелі сваю працоўную арганізацыю — клуб»⁷.

17 красавіка 1919 года польскае войска ўзяло Ліду⁸. Пры канцы траўня «Тыгоднік ілюстраваны» надрукаваў артыкул з фотаздымкамі і тэкстам пра ўзяцце Ліды. «Тыгоднік...» паведамляў, што бой за горад ішоў два дні, «...а 6-й раніцы прыходзіць навіна, што Ліда ўзята. ... Абмінаем бальшавіцкія акопы і ўязджаем у горад. Не сціхаюць стрэлы: гэта расстрэльваюць тых, якія віталі нашых жаўнераў агнём з карабінаў і ручнымі гранатамі. Дзе-нідзе ляжаць трупы нашых ці бальшавікоў з яўрэямі»⁹. Як і паведамляў рэпарцёр «Тыгодніка ілюстраванага», пасля ўзяцця горада дайшло да пагрому яўрэйскага насельніцтва часткай польскіх жаўнераў. Польскія гісторыкі вывучылі гэты эпізод, напрыклад, Лех Вышчэльскі лічыў што самасуд адбыўся над яўрэямі, якія падчас баёў за Ліду ваявалі на баку бальшавікоў. Згодна з афіцыйнымі дакументамі расследавання гэтай справы, было забіта 39 яўрэяў (34 былі апазнаныя, 5 — не, верагодна яны былі не з Ліды)¹⁰. Пра гэты і іншыя пагромы шмат пісала міжнародная прэса (напрыклад «New York Times» 01.06.1919). Польскі сейм разам з брытанска-амерыканскай следчай камісіяй, якую ўзначальваў Генры Маргентаў, праводзіў расследаванне справы. Некалькі гадоў высоўваліся розныя версіі і шырыліся дыскусіі, у выніку вінаватыя былі аддадзены пад трыбунал¹¹.

17 ліпеня чырвоныя прарвалі польскую абарону на рацэ Гаўя. Горад Ліда польскія часткі ўтрымлівалі да таго часу, пакуль не былі вывезены ўсе армейскія запасы. Пасля гэтага, у ноч з 17 на 18 ліпеня палякі пакінулі Ліду¹². Лідскі ксёндз-дэкан Гіпаліт Баярунец потым успамінаў: «Апошні аддзел Войска Польскага адышоў з Ліды ўглыб Польшчы 17 ліпеня 1920 г. а 16 гадзіне, а бальшавікі ўступілі ў Ліду а 17 гадзіне, радасна су-

⁴ Гоман. № 68. 24 жніўня 1917.

⁵ Федоров И.О. Город Лида в годы установления советской власти (1919—1920) // Ліда і Лідчына: да 685-годдзя з дня заснавання горада : матэрыялы рэспуб. навук.-практ. канф., (Ліда, 3 кастр. 2008 г.). Ліда, 2008. С. 129.

⁶ Гоман. № 61. 11 верасня 1916.

⁷ Борьба за Советскую власть в Белоруссии 1918 — 1920 гг. Т. 2. Минск, 1971. С. 529.

⁸ Там жа. С. 73.

⁹ Tygodnik Ilustrowany. № 22. 31 maja 1919. S. 340—341.

¹⁰ Wyszczelski Lech. Wojna polsko-rosyjska 1919—1920. Т. 1. Warszawa, 2010. S. 89—90.

¹¹ Kapiszewski Andrzej. Controversial Reports on the Situation of the Jews in Poland in the Aftermath of World War Studia Judaica 7. 2004 №2(14). S. 257—304.

¹² Там жа. С. 248.

стрэтыя лідскімі яўрэямі. “Какая радость. Какое счастье. Наши пришли!” — крычалі яўрэікі на вуліцах Ліды і, схапіўшы бальшавіцкага салдата, шпацыравалі па вуліцы Сувальскай (тады яшчэ Віленскай. — Л.Л.), я сам гэта чуў і бачыў. ... Пасля выхаду нашай улады з Ліды лідскія мяшчане, якія засталіся, сабралі гарадскую раду (савет) і ў тую раду ўключылі і мяне, большасць радцаў была яўрэйская. Калі бальшавікі набліжаліся да Ліды, рада сабралася ў магістраце і вырашыла ісці з хлебам-соллю на спатканне бальшавікоў. На той нарадзе я не быў асабіста, але да мяне прыслалі дэлегацыю, ці я згаджаюся з такой ухвалай. Я ўхвалу адхіліў, зазначыўшы, што рада сустракаць бальшавікоў не можа, а размаўляць з бальшавікамі можа толькі ў зале магістрата»¹³.

У кастрычніку 1920 года абодва бакі польска-расійскага канфлікту, знясіленыя цяжкімі баямі, падпісалі дамову аб перамір’і.

Міжваенны перыяд

З 1921 года на Лідчыне пачалося аднаўленне мірнага жыцця.

Па Рыжскай дамове паміж Польшчай і Савецкай Расіяй Ліда стала часткай адроджанай польскай дзяржавы. Лідчына ўвайшла ў склад зноў створанага Наваградскага ваяводства. Наваградчына пасля 120 гадоў знаходжання ў Расійскай імперыі і пасля Першай сусветнай вайны была ў стане небывалага гаспадарчага заняпаду.

16 верасня 1933 года а 7-15 ад запалення лёгкіх ва ўзросце 95 гадоў у Радуні памёр знаны рабін, цадзік Ізраіль Каган (Хафец-Хаім). У пахаванні прыняло ўдзел 5 000 асоб з Польшчы і замежжа. На пахаванне радунскага цадзіка на самалёце прыбыў галоўны лонданскі рабін Васерман, вучань Хафец-Хаіма

У 1927—1929 гадах у Лідзе пачалі работу новыя прадпрыемствы: млыны, тартакі, кафлярні, хімічная фабрыка «Карона» і фабрыка гумаваых ботаў «Ардаль»

Гэта быў адзін з найбольш занябаных рэгіёнаў адноўленай Польшчы. На Наваградчыне не было вялікіх гарадоў і значных прамысловых устаноў, а малыя гарады мелі ў асноўным гістарычную каштоўнасць. Да 1927 года найбольш развітым горадам Наваградскага ваяводства быў Слонім. Ліда стаяла на 3-м месцы пасля Баранавіч, і ў тыя часы на Лідчыне ў прамысловасці працавала ўсяго 338 чалавек. З другой паловы 1927 года пачалося ажыўленне гаспадарчага жыцця, якое працягвалася да канца 1929 года. У гэтыя часы ў Лідзе знайшліся ініцыятыўныя людзі, здольныя прыцягнуць неабходны капітал. Гэта былі пераважна прамыслоўцы і гандляры-яўрэі, прыватныя капіталы якіх дазвалялі пашыраць справу. Вырашальную ролю адыгрывалі прыватная ініцыятыва і прыватны капітал. У 1927—1929 гадах у Лідзе пачалі работу новыя прадпрыемствы: млыны, тартакі, кафлярні, хімічная фабрыка «Карона» і фабрыка гумаваых ботаў «Ардаль». Таннай, некваліфікаванай працоўнай сілы было дастаткова. Дзякуючы свайму становішчу на шляху чыгуначных камунікацый, Ліда ў адрозненне ад большасці гарадоў Наваградскага ваяводства, мела больш спрыяльныя ўмовы для развіцця. У гэтыя гады па прамысловасці Ліда выйшла на першае месца ў Наваградскім ваяводстве¹⁴. Яўрэі займалі вельмі важнае месца ў эканамічным жыцці горада. У 1921 годзе палова з 302 яўрэйскіх крам былі сямейнымі прадпрыемствамі, у 1920—1930-я вялікая частка яўрэяў з’яўляліся камерсантамі, рамеснікамі ці былі заняты ў прамысловасці, але 37 яўрэяў займаліся земляробствам. 18 з 23 гарадскіх банкаў і фінансавых устаноў былі яўрэйскімі.

¹³ Баярунец Гіпаліт. Ліда ва ўспамінах ксяндза Гіпаліта Баярунца // Лідскі Летанісец. № 2(54) — 2011. С. 31.2

¹⁴ Lech Ciehanowicz. Przemysł ludzki w dwudziestoleciu międzywojennym // Ziemia Lidzka. № 41. 2000.

¹⁵ Наша Праўда. №34. 30 ліпеня 1927 г.

¹⁶ Słowo. №173(2383). 31 lipca 1930.; Życie Nowogródzkie. №179(863). 5 sierpnia 1930.

¹⁷ Słowo. №17(1628). 21 stycznia 1928.

Немагчыма не сказаць некалькі слоў пра найвялікшае прамысловае прадпрыемства ў Лідзе таго часу — Акцыянернае таварыства гумавай вытворчасці «Ардаль» па вуліцы Фабрычнай, 8. Слова «Ардаль» на яўрэйскай мове азначае «бот, галёш». «Ардаль» вырабляў галёшы, снягоўцы (зімовы абутак), абутак гумавай летні. Вытворчасць была распачата ў 1929 годзе. Акцыянерны капітал у гэтым годзе складаў 750 000 злотых, да 1939 года павялічыўся да 1 830 000 злотых. Вясной 1938 года на фабрыцы «Ардаль» працавала 800 чалавек. Старшынёй акцыянернага таварыства ад пачатку працы фабрыкі заставаўся Саламон Мелуп.

Грамадска-палітычнае жыццё

У 1920—1930-я гады на Лідчыне актыўна працавалі беларускія, польскія і яўрэйскія грамадска-палітычныя арганізацыі.

Адно з самых шматлікіх этнічных груп на Лідчыне складала яўрэйскае насельніцтва. Прытрымліваючыся шматвяковай традыцыі, яўрэі жылі адасоблена ад хрысціян па сваіх законах, размаўлялі на сваёй мове, бераглі і захоўвалі сваю духоўную культуру. Меліся розныя яўрэйскія палітычныя партыі, але найвялікшым аўтарытэтам і падтрымкай яўрэйскай грамадскасці карысталіся сіяністы, якія імкнуліся да стварэння ў Палесціне яўрэйскай дзяржавы, і таму знаходжанне яўрэяў у Заходняй Беларусі разглядалася імі як часовае.

На выбарах радных лідскага магістрата яўрэйская супольнасць заўжды займала каля паловы месцаў, і такім чынам ёй была гарантавана пасада намесніка бургамістра горада. Напрыклад, на выбарах у гарадскую раду 1928 года з 24 мандатаў розныя яўрэйскія групы атрымалі 11¹⁵. 12 мандатаў узяў народны яўрэйскі блок на выбарах 1930 года (Чарток, Канопка, Карчмар, Вісманцкі, Грышпан, Шмуйловіч, Гершон, Лютовіч, Стукатар, Сакалоўскі, Дагуцкі, Пупко)¹⁶.

Падчас выбараў у Сейм Польшчы 1928 года частка беларускіх групавак аб'ядналася з яўрэямі ў Блок нацыянальных меншасцяў. Гэты блок у Лідзе стварыў Акруговы выбарчы камітэт, які пачаў інтэнсіўную агітацыю на вёсцы¹⁷. На пачатку лютага 1928 года стала вядома, што ад Блока нацыя-

нальных меншасцяў (спіс № 18) па Лідскай акрузе будучы удзельніцаў у выбарах А. Більдзюкевіч, Я. Пазняк, Чэрніхаў, Я. Яковіч¹⁸. Аднак пры канцы лютага Акруговая выбарная камісія ў Лідзе прызнала несапраўдным выбарчы спіс № 18. Беларускі аб'яднаны выбарчы камітэт падаў скаргу ў Найвышэйшы суд у Варшаве, але нічога не дабіўся¹⁹.

Ліда не мела агульнай яўрэйскай рады. Першая такая рада была створана ў пачатку 1920-х пры дапамозе Амерыканскага яўрэйскага камітэта. Польскі ўрад лічыў гэту раду (яўрэйскую гміну) законным прадстаўніцтвам яўрэйскай супольнасці. На пачатку ліпеня 1932 года ў Лідзе адбыліся першыя выбары ў яўрэйскую гміну (самакіраванне). Удзел прынялі 100 працэнтаў выбаршчыкаў. Найвялікшую колькасць галасоў і тым самым мандатаў атрымаў спіс № 2 (Рамеснікі) на чале з Шыманам Гуталеўскім, Якавам Пупко і Гдалія Файнштэйнам. Другое месца было ў спіса № 1 (Дробныя купцы), на трэцім месцы спіс № 8 (Сіяністы). Падчас перадвыбарных мітынгаў адбываліся крываваыя бойкі і *«найбольш агрэсіўнымі былі сіяністы»*²⁰. Другія выбары ў яўрэйскае гарадское самакіраванне прайшлі 6 верасня 1936 года. Яўрэйская гміна мела рэальны ўплыў у горадзе, напрыклад у 1937 годзе па вуліцы Школьнай гарадскія ўлады арганізавалі работы па мантажы каналізацыі для новага будынка пошты. Быў выкапаны роў даўжынёй у 25 метраў на тэрыторыі, якая належала яўрэйскай гміне, прытым ніхто не прасіў дазволу ў яўрэйскага самакіравання. Таму з-за пратэсту яўрэйскай грамады работы на нейкі час былі прыпынены²¹.

Актыўным быў сіянісцкі рух у горадзе. Яго рэпрэзентавалі арганізацыі «Hechalutz» (заснавана ў 1923 годзе з мэтай дапамогі ў пераездзе ў Палесціну) і «Ha-Shomer ha-Za'ir». Колькасць чальцоў гэтых арганізацый дасягала 500 чалавек. Актыўна працавала ліга яўрэйскіх працоўных. У 1933 годзе была заснавана федэрацыя маладых рамеснікаў «Histadrut ha-Oved», якая рыхтавала сваіх сяброў для перасялення ў Палесціну. Такія вядомыя дзеячы і тэарэтыкі сіянізму як Зееў Жабацинскі, Натан Быстрыцкі, Ісак Цукерман у той час неаднаразова наведвалі Ліды.

¹⁸ Сялянская Ніва. № 14(161). 8 лютага 1928.

¹⁹ Сялянская Ніва. № 19(166). 25 лютага 1928.

²⁰ Kurier Nowogródzki. № 157(242). 5 ліпца 1932.

²¹ Kurjer Wilenski. № 144(4106). 28 маія 1937.

²² Kurjer Wilenski. № 233(4196). 25 sierpnia 1937.

²³ Kurjer Wilenski. № 11(4687). 11 stycznia 1939.

²⁴ Słowo. № 161(1171). 14 lipca 1926.

²⁵ Дварэцкі Мойша нарадзіўся ў Лідзе 1 снежня 1891 г. Закончыў гімназію і два семестры педагагічнага інстытута і тры семестры медыцынскага факультэта. Выкладаў лацінскую мову.

Культура, адукацыя, ахова здароўя

У 1930-я ў Лідзе былі 4 розныя яўрэйскія школы, 3 яўрэйскія бібліятэкі, 5 драматычных груп, вячэрняя школа для дарослых, 3 яўрэйскія спартыўныя арганізацыі, сінагога і 12 малельных дамоў, шпіталь на 18 ложкаў. У ешыбоце вучылася каля 80 вучняў.

Таварыства ўзаемнай дапамогі арганізоўвала дзённыя лагеры для дзяцей з бедных сем'яў, цэнтр лекавання немаўлятаў і малочную кухню, праводзіла медагляды дзяцей.

У 1937 годзе было вырашана на яшчэ спраўных старых падмурках яўрэйскага шпіталь дабудаваць другі паверх і такім чынам значна павялічыць колькасць шпітальных ложкаў²². Пасля дабудовы, на пачатку 1939 года ў Лідскім яўрэйскім шпіталі пачаў працаваць аддзел гінекалогіі на 20 ложкаў²³.

У 1926 годзе прэса пісала пра ліквідацыю прыватнай яўрэйскай гімназіі Дварэцкага і адкрыццё Гарадской гімназіі, ці гімназіі магістрата²⁴. Але гімназія Дварэцкага працавала яшчэ да 1929 года. Гэта яўрэйская каадукацыйная навучальная ўстанова паўстала ў Лідзе пры канцы 1921 года. Гімназія арандавала памяшканне па адрасу Крывая, 16. У гэтым памяшканні былі толькі 4 пакоі пад класы, і таму навучанне ішло ў дзве змены. Але ніякага лепшага памяшкання ў горадзе знайсці было немагчыма. Уладальнік гімназіі — Мойша Дварэцкі²⁵, першы дырэктар — Эдвард Вахмут, у 1923 годзе дырэктарам стаў інжынер Фронкель, у 1925 годзе — Максыміліян Грынберг. Пры гімназіі дзейнічалі вучнёўскія аб'яднанні — «Братняя дапамога» (дапамагала бедным вучням), літаратурны гурток, школьная гміна (самакіраванне) існавала ў кожным класе. У розныя часы гімназію наведвала ад 300 да 350 вучняў²⁶.

Па вуліцы Садовай знаходзілася адкрытая Тарбутам²⁷ школа другой ступені, так званая «Тарбут-школа». Ад гэтай школы да нашага часу захавалася бакавая сцяна, да якой пасля вайны была

зроблена дабудова (гэтая велічная фасадная сцяна знаходзіцца зараз за гарадской бібліятэкай²⁸, сцяна — адзінае, што засталася ад пабудовы старога цэнтра горада). Гэтую Тарбут-школу, дырэктарам якой быў Ханан Ілютовіч, наведвала 500 вучняў, у канцы 1930-х стары будынак стаў замалы і яўрэйская грамада пачала будаваць трохпавярховую новую Тарбут-школу²⁹.

У канцы мая 1933 года была ўхвалена паста нова аб выдзяленні яўрэйскаму культурна-асветнаму таварыству «Тарбут» пляца для будаўніцтва 7-гадовай яўрэйскай агульнаадукацыйнай школы і «Звязу настаўнікаў» для будаўніцтва свайго дома. «Як стала вядома, „Тарбут“ набудзе пляц пры вуліцы Касцюшкі на ільготным кошце ў 50 гр.»

Але будоўля гэтай школы пачнецца толькі ў 1939 годзе³⁰. Прэса паведамляе: «Новая школа ў Лідзе. Па вуліцы Касцюшкі адбылася ўрачыстая закладка каменя пад гмах яўрэйскай школы, якую будзе Аб'яднанне яўрэйскіх школ у Лідзе»³¹.

Былы жыхар Ліды Якаў Ілютовіч пісаў: «Будаўнічы камітэт быў абраны, з прадстаўнікоў «Тарбуту» і бацькоў. ... Будаўнічая пляцоўка набыта бясплатна ў магістрата недалёка ад дзяржаўнай польскай школы. Яўрэйскае насельніцтва Ліды давала грошай, колькі магло. Сегал даваў цэглу з свайго фабрыкі, тартакі давалі дрэва, а жалеза дала фабрыка Чартка-Штэйнберга. Мецэнаты-купцы Шыман Пупко і Пінхас Рабіновіч далі цэмент. ... З вялікім напружаннем была пабудавана трохпавярховая школа з залай для гімнастыкі і цёплым туалетам. Адбылося вялікае наваселле, на якое было запрошаны шмат гасцей, асобна для бацькоў зрабілі пасядзелкі з «тортам і каньяком». ... Гэта было вялікае свята. ... Школа перажыла вайну ... і адразу пасля вайны тут была нейкая савецкая ўстанова. Гэта разбіла мне сэрца»³². Верагодна, гэта школа была дабудавана яшчэ да Другой сусветнай вайны, магчыма, нават за Саветамі. Цяпер тут знаходзіцца Дзіцячая школа мастацтваў.

²⁶ Dowlaszewicz Irena. Gimnazjum żydowskie // Ziemia Lidzka. № 2(49) — 2002.

²⁷ Тарбут (яўр. — культура) — яўрэйская свецкая асветніцкая-культурная арганізацыя, пад эгідай якой у перыяд паміж дзвюма сусветнымі войнамі была створана сетка свецкіх адукацыйных устаноў на іўрыце.

²⁸ Я больш за 10 гадоў не мог даведацца, якому будынку належала гэтая сцяна. Пад час аналізу пабудовы старога цэнтра горада пры стварэнні 3D мадэлі, гэтую загадку праясніў мой добры знаёмы Віталь Бурак, за што аўтар выказвае яму шчырую падзяку.

²⁹ <http://www.jewishgen.org/yizkor/lida/lid137.html>

³⁰ Słowo. №139(3277). 23 maja 1933.

³¹ Kurjer Wilenski. № 176(4852). 28 czerwca 1939.

³² <http://www.jewishgen.org/yizkor/lida/lid137.html>

³³ Kurier Nowogródzki. № 30. 22 października 1931.

³⁴ Kurier Nowogródzki. № 35. 28 października 1931.

³⁵ Kurier Nowogródzki. № 79. 19 grudnia 1931.

³⁶ Słowo. № 181(2988). 29 lipca 1932.

³⁷ Ciechanowicz Lech. Czasopiśmiennictwo w województwie Nowogródzkim w latach Drugiej Rzeczypospolitej // Ziemia Lidzka. №4(47). 2001.

³⁸ Kurier Nowogródzki. №146(232). 24 czerwca 1932.

Інфармацыі пра яўрэйскае культурнае жыццё ў польскай прэсе таго часу няшмат.

Яўрэйская свецкая Тарбут-школа ў горадзе стала выконвала ролю культурнага цэнтра. У канцы кастрычніка 1931 года ў «яўрэйскай школе "Тарбут" на вуліцы Садовай лектарам з Вільні быў зачытаны рэферат на тэму гісторыі сіянізму за апошнія 50 гадоў. Падчас дыскусіі абмяркоўваліся яўрэйска-арабскія стасункі ў Палесціне і справы каланізацыі. Прысутнічалі 60 чалавек — у большасці яўрэйская моладзь з сіянісцкіх арганізацый»³³.

Праз некалькі дзён, «25 кастрычніка адбыўся першы выступ яўрэйскага драматычнага гуртка ў кінатэатры «Нірвана», рэжысёр тэатра Бузган»³⁴. У канцы 1931 года «інжынер Любес з Палесціны ў кінатэатры "Нірвана" распавёў яўрэям Ліды пра жыццё ў Палесціне. Сабралася каля 200 чалавек»³⁵.

26 ліпеня 1932 года ў зале Тарбут-школы (вуліца Садовая, 11) адбыўся сход навуковага яўрэйскага таварыства горада Ліда. Была абрана новая ўправа таварыства ў складзе: Гірша Палячака, Абрама Гурвіча, Адольфа Левінсона, Гірша Альперовіча і Ілы Зайгера і рэвізійнай камісія³⁶. У 1933 годзе заснаваны гістарычны камітэт, які збіраў матэрыялы па гісторыі лідскіх яўрэяў для выдання манаграфіі, аднак гэта праца не была выканана да канца.

У Лідзе друкаваліся некалькі яўрэйскіх газет. У 1929 годзе Якуб Пупко засноўвае газету «Lider Wokenhlat» на яўрэйскай мове³⁷, у 1932 годзе «Lider Woch», у 1936 годзе «Lider Leben». Газета «Unser Ruf» выйшла толькі адным нумарам ад 13.04.1937 года.

24 чэрвеня 1932 года памёр чалавек, які пакінуў след у гісторыі нашага горада: «Сёння а 13-й гадзіне ўласнік адной з друкарняў Ліды Зяльдовіч пасля таго як выйшаў з свайго дама, памёр ад сардэчнага прыступу. Нябожчык карыстаўся вялікай павагай грамадства»³⁸. У прэсе тых часоў неаднаразова з'яўлялася рэклама друкарні Зяльдовіча (Сувальская, 70). Шыман

Зяльдовіч меў друкарню, майстэрню штэмпеляў і пераплётаў. Тут друкаваліся газеты «Лідскія ведамасці», «Лідская зямля», кнігі «Вясковы лірнік», «Кароткі турыстычны праваднік па Лідскім і Шчучынскім паветах» А. Гржымалы-Прыбыткі, «Прыпавесці» лідскага паэта І. Альбірта, а таксама выданні на мове ідыш³⁹.

У 1937 годзе знылі лідскі паэт Іосіф Альбірт⁴⁰, «аўтар трох томікаў паэзіі, падрыхтаваў да друку новую кнігу сваёй паэзіі "Звычайныя людзі". У кнізе сабраны навелы, якія часткова ўжо друкаваліся ў віленскіх часопісах»⁴¹. Лістападаўскі нумар «Лідскай зямлі» ў бібліяграфічным раздзеле змяшчае водгук на «старанна выдадзеную брашуру занага лідскага паэта і пісьменніка Юзафа Альбірта (Józef Albitr. Ludzie hory i prasy. Lida, 1937)»⁴². У канцы гэтага ж года Альбірт пачаў выдаваць ў Лідзе яўрэйскую штотыднёвую газету «Lider Folksfrajnd» (Лідскі сябар народа)⁴³.

16 верасня 1933 года а 7-15 ад запылення лёгкіх ва ўзросце 95 гадоў у Радуні памёр знаны рабін, цадзік Ізраіль Каган (Хафец-Хаім)⁴⁴. У пахаванні прыняло ўдзел 5 000 асоб з Польшчы і замежжа. На пахаванне радунскага цадзіка на самалёце прыбыў галоўны лонданскі рабін Ватерман, вучань Хафец-Хаіма. Таксама ў Радунь прыехаў галоўны рабін Берліна Мідлсчэрнер. У Радунь прыехаў лідскі стараста з аддзелам паліцыі для падтрымання парадку. «Шаша на Радунь перапоўнена аўтобусамі і легкавікамі. З Вільні акрамя рабіната, выехала дэлегацыя яўрэйскага самакіравання на чале з старшынёй Крукам. Учора адбылося ўрачыстае пахаванне памерлага. У пахаванні прынялі ўдзел шматтысячныя тлумы яўрэйскага насельніцтва. ... Перад труной цадзіка неслі каля 30 ягоных кніг. Над магілай сказана 15 прамой. Малітвы над труной нябожчыка чытаў ягоны 70-гадовы сын. Цадзіка Кагана пахавалі разам з лавачкай, перад якой ён усё жыццё маліўся»⁴⁵.

У канцы 1937 года «Кур'ер Віленьскі» паведаміў пра смерць доктара медыцыны Саламона Ка-

³⁹ Цехановіч Лех. Незабыўная вуліца Сувальская 30-х гадоў XX стагоддзя // Лідскі Летпісец № 4(32). 2005. С. 33.

⁴⁰ Альбірт Іосіф Мацвеевіч (нарадзіўся ў 1907 г. у Лідзе) — паэт, пісьменнік, пасля 1950-х гг. быў членам Саюза пісьменнікаў, жыў у Маскве. Аўтар кніг «Зорка майго пакалення», «Іскры», «Сэрца маёй зямлі». З 1970 г. жыў у Ізраілі. Больш падрабязнай інфармацыі пра гэтага цікавага чалавека ў мяне, на жаль, няма.

⁴¹ Ziemia Lidzka. № 6—7. 1937.

⁴² Ziemia Lidzka. № 11. 1937.

⁴³ Ziemia Lidzka. № 12. 1937.

⁴⁴ Kurjer Wilenski. № 248(2789). 16 września 1933.

⁴⁵ Słowo. № 255(3393). 18 września 1933.

⁴⁶ Słowo. № 317(4277). 18 listopada 1937.

⁴⁷ Słowo. № 266(2774). 18 listopada 1931.

плана, які быў «шматгадовым старшынёй Аб'яднання яўрэйскіх школ, лідскім радным і знаным грамадскім дзеячам. Перад вайной (Першай сусветнай. — Л.Л.) др. Каплан рэдагаваў і выдаваў першую ў Лідзе штотыднёвую газету “Лідскае слова”. Нябожчык карыстаўся ў Лідзе вялікай павагай»⁴⁶.

Міжнацыянальныя адносіны

У сярэдзіне лістапада 1931 года газета «Слова» пісала: «Антысеміцкія эксцэсы, якія мелі месца ва ўніверсітэцкіх гарадах, прыйшлі і ў правінцыю. Пра гэта кажа ўчарашні дзень у Лідзе, дзе былі выбіты дзве шыбы ў яўрэйскіх крамах: на складзе тавараў для пісьма на вуліцы 3-га Мая, Дварэцкага і ў самай вялікай і якаснай краме спажывецкіх тавараў Вінаградава, на вуліцы Сувальскай. Гэта адбылося а 18-45, за некалькі хвілін да закрыцця, калі на вуліцах панаваў моцны рух людзей і транспарту. Як і ў першым так і другім выпадку шыбы былі выбіты каменем, кінутым з вялікай адлегласці. Пасля гэта ў горадзе пануе напружаная атмасфера, зачынена шмат крам. Усю ноч на горадзе хадзілі ўзмоцненыя патрулі паліцыі. Як падазроны, быў затрыманы 18-гадовы вучань 5-га класа гарадской гімназіі Усевалад Малеўскі. На наступны дзень яго адлічылі з гімназіі. Ягоным папличнікам у гэтай справе быў 15-гадовы Ежы Ромер. Зараз у горадзе спакойна. Горад патрулюе паліцыя разам з грамадзянамі — сябрамі Звязу Стральцоў»⁴⁷.

Неспакойна стала і ў мястэчках Лідчыны. «Кур'ер Навагрудскі» паведамляў, што «ў гуце Нёман не было ніводнага яўрэя, покуль яўрэй Астроўскі не адчыніў тут краму. У ноч з 26 на 27 лістапада на пасёлку былі расклеены ўлёткі з патрабаваннямі, каб Астроўскі з'ехаў адсюль да 1 снежня. Паліцыя пачала следства»⁴⁸.

Каб спыніць хвалю антысемітызму, якая імкліва ўздымалася, «Кола студэнтаў-лідзян» (куды ўваходзілі студэнты, які вучыліся не толькі ў

Польшчы, але і за мяжой) правяло канферэнцыю з вучнямі лідскіх школ і гімназій, на якой тлумачыла вучням неабходнасць устрымлівацца ад удзелу ў такіх акцыях як вулічныя пагромы, біццё шыбаў «і іншых антысеміцкіх выбрыкаў»⁴⁹.

Прычым колькасць яўрэйскага насельніцтва была настолькі высокай, што падчас яўрэйскіх свят жыццё ў горадзе спынялася⁵⁰. Цяжка выбудоўваліся адносіны яўрэйскага насельніцтва Польшчы з уладамі краіны, тым не менш на яўрэйскіх могілках у Лідзе ў 1936 годзе быў устаноўлены помнік невядомаму жаўнеру-яўрэю, загінуламу ў баях з бальшавікамі пад Лідай у 1920-м. Потым, да 1939 года кожны год у лістападзе «Камітэт камбатантаў-яўрэяў» збіраў каля помніка жалобныя мітынгі⁵¹.

Але ў канцы 1930-х гадоў пачаў узмацняцца дзяржаўны антысемітызм. Пасля смерці Пілсудскага прыхільнікі ўлады «моцнай рукі» ў кіраўнічым лагеры згуртаваліся вакол Рыдз-Сміглага і ў 1937 годзе стварылі новую палітычную групоўку — «Лагер нацыянальнага аб'яднання» (Obóz Zjednoczenia Narodowego, у прастамоўі — OZN ці OZON). Гэтая арганізацыя ў 1937—1939 гадах дзейнічала і на тэрыторыі Заходняй Беларусі. На пачатку 1938 года ў Лідзе прайшоў з'езд гмінных аддзелаў гэтай арганізацыі⁵². Прынятая з'ездам ухвала настолькі характэрная для разумення гэтай арганізацыі, што мае сэнс прывесці яе фрагмент:

«Жадаем:

1) Адзяржаўлення ўсіх фабрык і заводаў, звязаных з ваеннай прамысловасцю, у гаспадарчай праграме галоўным павінна стаць узмацненне абараназдольнасці

2) Пераходу ў польскія рукі (unarodowienie) гандлю, прамысловасці, рамёстваў, а перад усім жадаем, каб як найхутчэй быў выдадзены закон, які забараняе яўрэям гандаль сельскагаспадарчымі таварамі, а менавіта: збожжам, буйной рага-

⁴⁸ Kurier Nowogródzki. № 56. 21 listopada 1931.

⁴⁹ Kurier Nowogródzki. № 56. 21 listopada 1931.

⁵⁰ Kurjer Wilenski. № 248(4211). 9 września 1937.

⁵¹ Kurjer Wilenski. № 325(4285). 26 listopada 1937.

⁵² Kurjer Wilenski. № 34(4352). 4 lutego 1938.

⁵³ Kurjer Wilenski. № 35(4350). 5 lutego 1938.

⁵⁴ Kurjer Wilenski. № 32(4350). 2 lutego 1938.

⁵⁵ Kurjer Wilenski. № 35(4350). 5 lutego 1938.

⁵⁶ Kurjer Wilenski. № 306(4623). 7 listopada 1938.

⁵⁷ Kurjer Wilenski. № 329(4647). 30 listopada 1938.

⁵⁸ Kurjer Wilenski. № 349(4667). 20 grudnia 1938.

⁵⁹ Słowo. № 212(5136). 4 sierpnia 1938.

⁶⁰ Kurjer Wilenski. № 201(4519). 24 lipca 1938.

⁶¹ Kurjer Wilenski. № 314(4632). 15 listopada 1938.

⁶² Słowo. № 245(5169). 6 września 1938.

⁶³ Kurjer Wilenski. № 246(4564). 8 września 1938.

тай жывёлай і свіннямі, сельскагаспадарчымі машынамі і абсталяваннем, лесам, цэментам, вапнай, а таксама манапольнымі таварамі, такімі як соль, алкаголь, тытунь, запалкі і г. д.

3) Жадаем рэвізіі грамадзянства яўрэяў, якія жывуць у Польшчы...»⁵³

У лютым 1938 года «Кур'ер Віленскі» піша: «Заўсёды спакойную Ліду наведала дастаткова вялікая група пікетоўцаў з Вільні. Група падлеткаў, стаўшы на вуліцах горада, старалася перашкаджаць гараджанам рабіць пакупкі ў яўрэйскіх крамах. Улёткі, якія яны раздавалі, былі канфіскаваныя паліцыяй. Праз парушэнне грамадскага спакою паліцыя склала на пікетоўцаў некалькі пратаколаў»⁵⁴. Праз некалькі нумароў тая ж газета пісала, што лідскі стараста вырашыў спыніць пікетаванне крамаў, якое пачалося 31 студзеня, «некалькі пікетоўцаў арыштавана паліцыяй, сярод арыштаваных пікетоўцаў былі злодзеі-рэцыдывісты»⁵⁵.

У вышэй прыведзенай ухвале, прынятай у Лідзе на пачатку лютага 1938 года на з'ездзе гмінных арганізацый «Лагера нацыянальнага аб'яднання» (OZN), пералічаны накіраваныя супраць яўрэяў пункты. У лістападзе таго ж года прэса паведамляе, што Гарадская ўправа дзеля адсоткавага павелічэння неяўрэйскага гандлю (unaparodowienia) вырашыла перарабіць існы на рынку мясны павільён у крамы: «З боку галоўнай вуліцы горада паўстануць тры новыя крамы, якія Таварыства сяброў горада Ліды плануе перадаць купцам з заходніх ваяводстваў Польшчы. Зараз у горадзе ўжо існуюць 4 вялікія крамы, адчыненыя купцамі з Познанскага ваяводства»⁵⁶. Ужо праз некалькі тыдняў замест мяснога павільёна адчыняцца новыя крамы па вуліцы Сувальскай, тут жа, месца, дзе стаялі дрожкі перароблена ў скверык, і так «вырашана найвялікшая праблема цэнтра горада, бо тут раней было галоўнае месца сцёку нечыстотаў. Новыя крамы будуць прыносіць

гораду прыбытак, хрысціянскі гандаль у цэнтры горада хутка павялічваецца»⁵⁷. Хутка Народны кааператыўны банк у Лідзе выдзеліў 6 000 злотых у якасці льготных крэдытаў для «хрысціянскага рамесніцтва і гандлю»⁵⁸.

На пачатку жніўня 1938 года віленская газета «Слова» паведаміла пра змяншэнне адсоткавай колькасці яўрэяў у лідскіх мястэчках і ў самой Лідзе: «У Лідзе ў 1921 года было 48% яўрэяў ад агульнай колькасці гараджан, а цяпер толькі 33%»⁵⁹.

Нягледзячы ні на што, летам 1938 года лідскія яўрэі-рамеснікі пачынаюць збіраць грошы, каб купіць для войска санітарны аўтамабіль⁶⁰. Тады ж уладальнік «Ардаля» Саламон Мелуп вырашае купіць для гарнізона горада Грудзенж (у якім, як і ў Лідзе, «Ардаць» меў фабрыку) цяжкі кулямёт⁶¹.

6 верасня 1938 года віленская газета «Слова» праінфармавала, што ў нядзелю, 4 верасня, у Лідзе дайшло да антыяўрэйскіх хваляванняў. Прычынай эксцэсаў было збіццё каля 8 гадзін вечара некалькіх жаўнераў. «Пасля гэтага ў некаторых яўрэйскіх дамах па вуліцах 3-га Мая, Сувальскай і суседніх з імі вуліцах былі выбіты шыбы. Таксама выбіты шыбы ў рэстаране яўрэя Савіцкага, у цукерні «Амерыканка» і ў кватэры адваката Кернера. У часе хваляванняў некалькі яўрэяў былі збітыя. Паліцыя, каб не дапусціць паўтору канфлікту, стаіць на вуліцах горада. Шэраг асоб, якія прымалі ўдзел у хваляваннях, затрыманы»⁶².

На пачатку верасня 1938 года адбыліся чарговыя хваляванні. З гэтай нагоды 8 верасня 1938 года «Кур'ер Віленскі» абвясціў інфармацыю пра збіццё жаўнераў лідскімі яўрэямі⁶³, а газета «Слова» паведамляе, што непасрэднай прычынай нядзельных антыяўрэйскіх хваляванняў у Лідзе былі «няправільныя паводзіны ўладальніка крамы гародніны па вуліцы Сувальскай Хаіма Цвайфуса. Гандляр аблаяў жаўнера, а аднаго з хрысціян, які ўмяшаўся, — ледзь не выцяў. Калі падышоўшы

⁶⁴ Slowo. № 246(5170). 8 września 1938.

⁶⁵ Slowo. № 247(5171). 8 września 1938.

⁶⁶ Slowo. № 248(5172). 9 września 1938.

⁶⁷ Slowo. № 333(5257). 3 grudnia 1938.

⁶⁸ Kurjer Wilenski. № 321(4639). 22 listopada 1938.

⁶⁹ Kurjer Wilenski. № 13(4689). 13 stycznia 1939.

⁷⁰ Яўрэйскія кучкі — у Беларусі і Украіне так называюць перыяд, які пачынаецца за 2—3 дні да наступу Жарснага тыдня і супадае

з яўрэйскім Вялікаднем, які пачынаецца на 15-ы дзень месяца нісана. Гэты дзень заўсёды выпадае на першую поўню пасля вясновага раўнадзенства, бо яўрэйскі каляндар вядзецца па месяцавых цыклах.

⁷¹ JurekoTeofani. Stosunki narodowościowe i wyznaniowe w Lidzie w latach 1925—1939 // Ziemia Lidzka. №12. 1993.

паліцыянт хацеў затрымаць жаўнера, натоўп, які сабраўся на вуліцы, адбіў арыштаванага і з крыкамі рушыў наперад, выбіваючы па дарозе шыбы ў яўрэйскіх дамах і крамах. Яўрэй, які патрапілі ў натоўп, — збівалі. Толькі вялікі аддзел паліцыі разагнаў натоўп»⁶⁴. Акрамя таго ў гэтым нумары газета «Слова» піша пра бойку паміж жыхарамі вёскі Сялец і яўрэйамі з-за таго, што адзін з вяскоўцаў наехаў на яўрэйскае роварам.

Далей «Слова» інфармавала, што «стан узрушэння, які на працягу апошніх трох дзён віраваў у Лідзе, павольна ападае. Усе яўрэйскія крамы адчынены, толькі яшчэ дзе-нідзе бачны выбітыя шыбы. ... паліцыя праводзіць расследаванне, шукае тых, хто браў удзел у хваляваннях. Тым не менш сітуацыя ў горадзе застаецца напружанай. Раз-пораз узнікаюць бойкі і інцыдэнты. Некалькі дзён таму група яўрэйскай атакавала некалькі хрысціян, якія праводзілі ў горадзе акцыю «ўсведамлення». У часе нядзельных хваляванняў быў пабіты паліцыянт і паранены яўрэй. У сувязі з хваляваннямі дэлегацыя яўрэйскай пайшла да ўладаў горада, каб даказаць, што не яўрэйскае справакавала хваляванні»⁶⁵.

Гэтыя падзеі ў Лідзе патрапілі на першыя старонкі польскіх газет, а нумар газеты «Варшаўскі вечар» быў нават канфіскаваны «за інфармацыю з Ліды»⁶⁶.

У канцы 1938 года «Слова» падрахоўвала вынікі: «У апошні час заўважаны значны зыход яўрэйскага насельніцтва з Ліды. Сталая акцыя байкоту прывяла да таго, што шэраг яўрэйскіх прадпрыемстваў ліквідаваны, а іх уладальнікі ці пайшлі працаваць у іншыя фірмы, ці выехалі з горада. Адначасова шмат яўрэйскай — уладальнікаў дамоў пазбаўляюцца нерухомасці, прычым пакупнікі гэтых дамоў — хрысціяне. Цэны на нерухомасць панізіліся. У цэнтры горада паўстаюць новыя хрысціянскія прадпрыемствы. На працягу аднаго толькі лістапада ў цэнтры горада адчыніліся 5 хрысціянскіх крамаў, і ў бліжэйшыя дні яшчэ адчыняцца некалькі вялікіх крамаў»⁶⁷.

Лідскія яўрэй ў той час выдатна ведалі пра цяжкі лёс яўрэйскай Германіі, і восенню 1938 года пад кіраўніцтвам лідскага рабіна А. Рабіновіча ў горадзе паўстаў камітэт дапамогі яўрэйам, выгнаным з Германіі⁶⁸. Менш чым за паўгода было сабрано 11 315 злотых⁶⁹.

Былая лідзянка Тэафанія Юрэка пісала пра тыя часы: «Яўрэй ў горадзе пераважна жылі ў цэнтры, гэта вынікала з таго, што яны ўтрымлівалі крамы і рамесныя майстэрні. ... Яны ўтваралі групу, сцісла звязаную паміж сабой традыцыяй, рэлігіяй, а таксама гандлёвымі і прамысловымі інтарэсамі. Гараджане-хрысціяне трактавалі іх як народ, які адвеку жыў у горадзе. Часамі мясцовыя хуліганы, часцей падчас свята Кучак⁷⁰ рабілі ім усялякія псоўты, аднак гэта былі спарадычныя выпадкі. Лідскія яўрэй апраналіся па-еўрапейску, не насілі пейсаў — за выняткам рабінаў. Гараджане прывыклі да таго, што ў суботу ўсе яўрэйскія крамы зачынены, а яўрэйскае насельніцтва не выконвае ніякай працы. ... Яўрэйскае насельніцтва з іншымі гараджанамі ўжывала розныя мовы — усё залежала ад таго, на якой мове размаўляе кліент ... гандаль быў цалкам у іх руках. Была група заможных яўрэйскай, але хапала сярод іх і сапраўдных беднякоў, частка якіх падтрымлівала камуністычныя ідэі. Яўрэйскія купцы дыктавалі цэны, завывшаючы ці заніжаючы іх у залежнасці ад кан'юнктуры. Найчасцей праз нізкія цэны закупаў падманваліся вясковыя людзі, што ўзбуджала іх супраць яўрэйскай. Выбухнула гэта ў 1938—39 гг. Тады ж з'явіліся лозунгі: "Не купляй у яўрэйскай, ён цябе падмане", "Ідзі на тавар да сваіх". Пачалі з'яўляцца крамы, якія адкрылі хрысціяне. Адначасова з'явілася ўзаемная падазронасць паміж яўрэйскай і хрысціянскай, якая дрэнна адбілася падчас вайны. Не датычылася гэта ўсіх — было шмат прыкладаў узаемнай дапамогі, але гэта іншая тэма»⁷¹.

Пра тое ж пісала і Яўгенія Ярмант: «Пра яўрэйскай мая мама выказвалася з павагай. Казала, што ў іх дружныя клапатлівыя сем'і. П'яныя яўрэй на вуліцы — немагчымая з'ява. Мы ніколі не чулі, каб яўрэй кінуў сваю сям'ю і дзяцей. ... Яўрэй заўсёды вельмі рэлігійныя і пабожныя. Перад вайной шматлікія лозунгі заклікалі байкатаваць яўрэйскай і рабіць пакупкі толькі ў польскіх крамах і кааператывах. Натхнёныя патрыятызмам, мы вырашылі байкатаваць нашых суседзяў. Некалькі разоў я нават хадзіла ў кааператывную краму ў канцы вуліцы Лётнай. Але з часам усё вярнулася на свае месцы. Яхка (суседка-гаспадыня крамы. — Л.Л.) была пад бокам. Яна адпускала тавары ў крэдыт. Мы ліквідавалі запасычанае адзін раз у месяц. Яўрэй не баяліся гандлёвай рызык. Калі грошы сво-

ечасова не паступалі, то сур'ёзных канфліктаў не ўзнікала. Яўрэі тады сам наведваў кватэру даўжніка і паважліва прасіў разлічыцца»⁷².

1939 год пачаўся з суда над камуністамі: «Прыгавор камуністам. Тры дні ў Акруговым судзе ў Лідзе слухалася справа камуністаў. 17 снежня вынесены прыгавор: Перэс Левін і Лейба Кашчанскі атрымалі па 6 гадоў турмы, Даніэль Карасін — 4 гады, Шыман Ілютовіч і Генах Баран — па 3 гады турмы, акрамя турэмных тэрмінаў усе былі пазбаўлены грамадзянскіх правоў на 10 гадоў»⁷³. У сувязі з гэтым працэсам лідскі староста забараніў павятовыя аддзелы трох яўрэйскіх таварыстваў: «Frejchejt», «Haszemer Nasair», «Nehaluc pienier» «за тое, што ў гэтых арганізацыях працавалі элементы шкодныя для польскай дзяржаўнасці, і яны пагражалі грамадскай бяспецы»⁷⁴. Праз тыдзень нават забараняецца дзейнасць знакамітага лідскага яўрэйскага спартыўнага клуба «Макабі», не даецца дазволу на рэгістрацыю моладзевага яўрэйскага таварыства «Histadrut Academenoim Zionim»⁷⁵.

А ў лютым на пасяджэнні Гарадской рады Ліды, на якім разглядаліся фінансавыя выдаткі на 1939 год, была выкраслена фінансавая субсідыя, якая да гэтага заўжды выдзялялася з бюджэту для дзейнасці яўрэйскіх грамадскіх арганізацый⁷⁶.

18 сакавіка 1939 года а 1-30 у Лідзе невядомыя выбілі вокны ў сінагозе па вуліцы Школьнай⁷⁷.

Хутка пачалася Другая сусветная вайна.

Лідскія яўрэі добра ведалі пра становішча яўрэйў у Германіі і чакалі ад Гітлера самага дрэннага. Не мелі яны вялікіх сантыментаў і да Польскай дзяржавы. Таму, калі замест фашыстаў у горад ўвайшла Чырвоная Армія, лідскія яўрэі сустракалі яе кветкамі — для іх гэта было сапраўднае вызваленне ад фашысцкага лагера. Ярмант пісала: «Аднойчы раніцай горад абляцела вестка, што ў Ліду ўступілі рускія войскі, і на ўскраіне горада яўрэі сустрэлі іх хлебам-соллю. Мама сцісла пракаментавала: “Яўрэі гатовыя хоць чорта вітаць, абы не прыйшлі немцы”»⁷⁸.

19 верасня 1939 года ў Ліду ўвайшла Чырвоная Армія. Недалёка ад Ліды прайшла новая мяжа з Літвой, і наш горад стаў месцам збору польскіх

яўрэйў, якія планавалі бегчы праз Вільню ў Еўропу і ЗША. Таму яўрэйскае насельніцтва Ліды значна вырасла і дасягнула 15 000 чалавек. У горадзе падпольна працавала яўрэйская сіянісцкая арганізацыя. Пасля серыі арыштаў у снежні 1939 года сіянісцкія арганізацыі былі ліквідаваны. Саўецкая ўлада зачыніла ўсе яўрэйскія арганізацыі. Улетку 1940 года яўрэйў — уцекачоў з заходняй Польшчы пачалі высяляць у глыб Расіі, галоўным чынам у раён Рыбінска.

Па падліках, летам 1941 года колькасць яўрэйскага насельніцтва ў Лідзе дасягала 8500 чалавек. Пасля бамбёжак 22—23 чэрвеня даваенная Ліда знікла назаўжды. Цалкам згарэў яўрэйскі раён, згарэла сінагога.

Халакост перажылі каля 300 лідскіх яўрэйў.

Помнікі яўрэйскай гісторыі

Помнікаў яўрэйскай гісторыі да 1939 года ў Лідзе, акрамя сцяны былой Тарбут-школы, не засталася. Ніжэй пералічу помнікі ахвярам халакосту.

Мемарыяльны комплекс на брацкай магіле 6 700 яўрэйў, расстраляных 8 мая 1942 года. Помнік уяўляе сабой бетонную пліту на брацкай магіле. Знаходзіцца ў лесе, на захад ад акруговай дарогі. Агароджаны металічным ланцугом. Надпіс на пліце: «Вечная памяць жыхарам г. Ліды закатаваным нямецкімі катамі 8 траўня 1942 г.».

Яшчэ адзін Мемарыяльны комплекс на брацкай магіле 6 700 яўрэйў, у лесе, на захад ад акруговай дарогі. Мемарыяльны комплекс на брацкай магіле расстраляных 8 мая 1942 года. Пабудаваны ў 1992 годзе па праекце скульптара Аляксандра Тухто на сродкі Б.М. Галубовіча. Скульптурная кампазіцыя з металу, дзве пліты і два блока, прыступкі з мармуровых плітак, металічная агароджа. На блоках надпісы на рускай мове і іўрыце: «1942—1992. У гэтай брацкай магіле пахаваны закатаваныя нямецка-фашысцкімі захопнікамі 6 700 жыхароў г. Ліды».

Гранітная стэла на брацкай магіле яўрэйў, расстраляных у сакавіку 1943 года. Знаходзіцца на вул. Чырвонаармейскай. Помнік адкрыты 13 жніўня 2003 года. Выкананы па праекце лідскага

⁷² Ярмонт Е. В тени замка Гедемина. Лида. 1995. С. 50.

⁷³ Kurjer Wilenski. № 19(4695). 19 stycznia 1939.

⁷⁴ Kurjer Wilenski. № 20(4696). 20 stycznia 1939.

⁷⁵ Kurjer Wilenski. № 28(4704). 28 stycznia 1939.

⁷⁶ Kurjer Wilenski. № 42(4718). 11 lutego 1939.

⁷⁷ Kurjer Wilenski. № 80(4756). 21 marca 1939.

⁷⁸ Ярмонт Е. В тени замка Гедемина.

скульптара Рычарда Грушы. Стэла з чырвонага граніту, падстаўка бетонная. На паліраванай грані стэлы на іўрыце і рускай мове выгравіраваны тэкст: «Вечная памяць яўрэям Ліды і Вільнюса, па-зверску знішчаным нямецкімі нацыстамі і іх памагатымі за прыналежнасць да яўрэйскага народа». У цэнтры Зорка Давыда і даты 1942—1943 (5702—5703).

Лідскія рабіны

Давід Бэн Арье Лейб (1650—1696, David ben Aryeh Leib). Равін Давыд Бэн Арье Лейб з Ліды напісаў шмат рэлігійных прац, у тым ліку «Сефер Шомер Шабат» (Sefer Shomer Shabbat), кнігу пра 613 заповедзяў (613 Mitzvot), кнігу пра «брыс міла» (абрадзе абразання), кнігу пра Шулхан Арух, пра Кнігу Руф і кнігу пра яўрэйскую этыку (Divrei David, 1671).

Ён быў абвінавачаны ў «Сабатэізме» (прыхільнасці да месіянскага руху ў юдаізме XVII стагоддзя, створаным — Сабатаем Цві ў 1664 годзе, калі ён абвясціў сябе Месіяй) і плагіяце, але падобна, абвінавачванні з яго былі зняты. Памёр у Львове.

Яго дзядзька (брат маці) — Мошэ Рыўкес (Moses Rivkes), аўтар кнігі «Беэр-ха-Гала» (Be'er ha-Golah). Акрамя Ліды служыў рабінам у Зволіне (Zwolin) і Майнцы (Mainz). У 1682 г. ён быў прызначаны рабінам у Амстэрдаме

З сярэдзіны XIX стагоддзя лідскім рабінам быў Эліях Шык (1809—1876). Ён атрымаў шырокую вядомасць як выдатны прапаведнік. Расказвалі нават, што ён мог рабіць цуды на вачах людзей. Кніга рабіна Эліяха Шыка «Эйн Эліахі» каментавала збор талмудысцкіх легенд (вядомых як «Эйн Якаў») і была выдадзена ў Вільні. Пасля яго лідскім рабінам стаў цадзік Беньямін Ліда.

З 1882 па 1899 год лідскім рабінам быў Маісей Крамнік.

Кельмскі Магід (Мошэ Іцхак Даршан). Нарадзіўся ў 1828 годзе каля Слоніма, памёр у Лідзе ў 1899 годзе, «Магід» у перакладзе з іўрыта — апавядальнік, «Даршан» — прапаведнік. Ён быў лідарам і галоўным прапаведнікам рэлігійнай плыні «Мусар».

Першую пропаведзь Кельмскі Магід прамовіў у Слоніме ва ўзросце 15 гадоў. Не жадаючы ператвараць рэлігійную дзейнасць у крыніцу прыбыт-

ку, Кельмскі Магід адмовіўся ад мноства прапаноў заняць пост прапаведніка ў буйных абшчынах, аднак урэшце пагадзіўся стаць прапаведнікам у слонімскай сінагозе. Ва ўзросце 21 года ён пакінуў пасаду і адправіўся ў Коўна, каб вучыцца ў знакамітага рабіна Ізраэля Ліпкіна Саланцера, заснавальніка руху Мусар («Мусар» на іўрыце — «мараль», рух у юдаізме «літоўскага» паходжання, паўстаў у XIX стагоддзі, супрацьстаяў хасідызму). Ацаніўшы талент юнака і яго прапаведніцкія здольнасці, Саланцер усклаў на Кельмскага Магіда місію прапаганды сваіх ідэй, гэтаму той прысвяціў больш за паўвека. Кельмскі Магід займаў пасаду прапаведніка ў Кельмі Ковенскай губерні (адгэтуль Кельмскі Магід), у Жагары, Ашмяне і Мінску, але галоўным чынам ён заставаўся вандроўным прапаведнікам і падарожнічаў ад кагалу да кагалу, прапаведуючы строгія маральныя нормы ў паўсядзённым жыцці.

Каб узняць маральны ўзровень яўрэйскіх абшчын, Кельмскі Магід, прыбываючы на новае месца, наведваў рабіна і высвятляў загань, на якія пакутуе абшчына, а затым казаў пра іх у сваіх публічных выступак. Асабліва рэзка Кельмскі Магід асуджаў жульніцтва ў гандлі, эксплуатацыю беднякоў і нявартыя паводзіны ў адносінах да неяўрэяў. Пропаведзі Кельмскага Магіда былі прасякнуты эмацыянальным пафасам і часам пераходзілі ў спеў. Нягледзячы на насмешкі, асабліва з боку «маскілім» (яўрэйскі асветны рух), ідэі якіх Кельмскі Магід крытыкаваў, яго пропаведзі аказвалі на слухачоў моцнае ўздзеянне. Газеты пісалі, што пры наведванні Кельмскага Магіда, пасля яго пропаведзі, гандляры мясцовага рынка знішчалі фальшывыя гіры і меры.

Кельмскі Магід не раз станавіўся ахвярай паклёпу і даносаў з боку зачэпленых яго крытыкай і нават бываў за турэмнымі кратамі. У 1884 годзе Кельмскі Магід пабываў у Лондане, дзе зрабіў глыбокае ўражанне на вярхоўнага рабіна Англіі Натана Адлера і Самуэля Мантэгу (лорд Свэйслінг).

У Лідзе Кельмскі Магід пасяліўся ў 1898 годзе разам з сынам Бэн Зіён Даршаном і праз год памёр.

Рабін, заснавальнік руху Мізрахі Іцхак Якаў Рэйнес (1839—1915) нарадзіўся недалёка ад Пінска. Бацька Рэйнеса, рабін Шлом Нафталі, у

1830-х жыў у Палесціне, валодаў друкарняй у Цфаце і пакінуў гэты горад, страціўшы падчас землятруса 1837 года сям'ю і маёмасць.

Адукацыю Рэйнес атрымаў у ешыботах мястэчка Эйшышкі, якое знаходзілася ў Лідскім павеце, і ў Валожыне. У 1867 годзе Рэйнес заняў пасаду рабіна ў мястэчку Шаўкяны Ковенскай губерні, у 1869 годзе быў абраны рабінам у Свянцяхах, а ў 1885—1915 гадах узначальваў яўрэйскую абшчыну горада Ліда.

У 1882 годзе Рэйнес прыняў удзел у з'ездзе прадстаўнікоў яўрэйскіх абшчын у Пецярбургу, на якім прадставіў выпрацаваны ім план рэарганізацыі сістэмы выкладання ў ешыботах, які аднак не сустрэў падтрымкі з боку большасці дэлегатаў. Свае погляды на рэформу традыцыйнай яўрэйскай адукацыі, мэтай якой было ўтрымаць яўрэйскую моладзь у рамках артадоксіі, а таксама прапанаваную ім новую метадалогію вывучэння Талмуда, якую ён супрацьпастаўляў старой сістэме выкладання, Рэйнес выказаў у працах «Хотэм тохніт» («Завяршальны план», тт. 1—2, 1880—81), «Урым гдолім» («Вялікія агні», 1887) і іншых кнігах. Метадалогія Рэйнеса пабудавана на лагічна-аналітычным падыходзе да крыніц, яна была створана пад уплывам працы Маймоніда «Міллот ха-хіггайон» («Тэрміны логікі»). Нягледзячы на тое, што Пецярбургскі з'езд не прыняў яго план, Рэйнес адкрыў у Свянцяхах узорны ешыбот, разлічаны на дзесяцігадовы курс навучання, які нароўні з традыцыйнымі ўключаў і агульнаадукацыйныя дысцыпліны. Аднак з-за процідзеяння вельмі артадаксальных кругоў ешыбот праз чатыры гады быў зачынены. Неўзабаве Рэйнесу было прапанавана месца рабіна ў Манчэстары, але пасля трохмесячнага знаходжання ў Англіі ён вярнуўся на радзіму.

У сваёй грамадскай дзейнасці Рэйнес спрабаваў спалучаць сучасныя павевы з яўрэйскай традыцыяй. Рэйнес далучыўся да Ховевай Цыён (літаральна — «любячыя Сіён», сіянісцкі рух) з моманту ўзнікнення руху. Разам з рабінам Ш. Магілеверам Рэйнес высунуў праграму засялення Палесціны, якая прадугледжвала спалучэнне сельскагаспадарчай працы пасяленцаў з вывучэннем Торы. Рэйнес быў у ліку нешматлікіх рабінаў, якія адразу адгукнуліся на заклік Тэадора Герцля і якія падтрымалі сіянісцкі рух, удзельнічаў

у першых Сіянісцкіх кангрэсах. У 1898 годзе Рэйнес выпусціў кнігу «Ора ве-сімха» («Святло і радасць») пра значэнне свята Пурым з прадмовай «пра сіянізм з артадаксальнага пункту гледжання», а ў 1902 годзе апублікаваў апалогію сіянізму «Ор хадаш ал Цыён» («Новае святло над Сіёнам»), у якой аспрэчваў антысіянісцкія сцвярджэнні некаторых прадстаўнікоў рабінскіх кругоў. У сваіх працах Рэйнес заклікаў рэлігійных і нерэлігійных сіяністаў да сумеснай працы. У сакавіку 1902 года ў Вільні па яго ініцыятыве была склікана канферэнцыя рабінаў і іншых прадстаўнікоў артадаксальных кругоў, якая абвясціла пра стварэнне рэлігійнай фракцыі (Мізрахі) у сусветнай Сіянісцкай арганізацыі. На Мінскай канферэнцыі (верасень 1902 года) падчас дыскусіі «па культурнай працы» Рэйнес ад імя фракцыі пярэчыў супраць дзейнасці сіянісцкай арганізацыі ў вобласці культуры і патрабаваў перайсці да практычнай працы ў Палесціне, бо лічыў, што яўрэйская культура можа быць толькі рэлігійнай. У жніўні 1904 года ў Браціславе на 1-м Сусветным з'ездзе Мізрахі Рэйнес быў аднадушна прызнаны лідарам руху.

У 1905 годзе пры садзейнічанні буйных дзеячаў Мізрахі і фінансавай дапамозе барона Д. Гінцбурга Рэйнес адкрыў у Лідзе ўмерана рэфармаваны ешыбот, разлічаны на шэсць гадоў навучання. Нароўні з Талмудам у праграму былі ўключаны Біблія, іўрыт з граматыкай, а таксама агульныя прадметы ў аб'ёме павятовага вучылішча, да якіх пазней дадалі асновы камерцыі. Педагагічныя прынцыпы, закладзеныя ў сістэму выкладання Лідскага ешыбота, Рэйнес выказаў у працах «Кол Я'аков» («Голас Якава», 1908) і «Мішкенот Я'аков» («Мясціна Якава», 1910). Рабін надрукаваў яшчэ шмат кніг, але каля 100 вялікіх тэкстаў засталася ў рукапісах.

Рэйнес паклаў пачатак адной з дзвюх асноўных плыняў рэлігійнага сіянізму. У адрозненне ад А.І. Кука [Аўраам Іцхак Кук (1865—1935), рабін, кабаліст і грамадскі дзеяч пачатку ХХ стагоддзя, стваральнік філасофскай канцэпцыі рэлігійнага сіянізму, паводле якой, стварэнне дзяржавы Ізраіль з'яўляецца пачаткам месіянскага збавення] месіянізм Рэйнеса быў хутчэй палітычным — неадкладнае выратаванне яўрэйскага народа з галута (галут — выгнанне), а не эсхаталагічным.

Першую пропаведзь
 Кельмскі Магід прамовіў у
 Слоніме ва ўзросце 15 гадоў.
 Не жадаючы ператвараць
 рэлігійную дзейнасць
 у крыніцу прыбытку,
 Кельмскі Магід адмовіўся
 ад мноства прапаноў
 заняць пост прапаведніка
 ў буйных абшчынах, аднак
 урэшце пагадзіўся стаць
 прапаведнікам у слонімскай
 сінагозе

У гонар Рэйнеса ў 1924 годзе былі названы заснаваныя селішча Няве-Я'аков (праіснавала да 1948 года, на яго месцы з 1972 года — аднайменны раён Іерусаліма) і ў 1927 годзе Сдэ-Я'аков у Палесціне.

Ісраэль Меір Коэн (Акоэн) (Хафец-Хаім; сапраўднае прозвішча Пупко; 1839—1933) — рабін, галахіст і мараліст.

Нарадзіўся ў Дзятлаве ў 1839 годзе. Пачынаючы з 10 гадоў вучыўся ў віленскай Бейт мідрашэ Хаіма Нахмана Парнаса, а потым заняўся самаадукацыяй. У 11 гадоў страціў бацьку. Маці яшчэ раз выйшла замуж. Ужо ў маладосці праславіўся шырокай эрудыцыяй і богабаязнасцю. Згодна са звычаем ажаніўся ў 16 гадоў і ў 1855 годзе асеў у Радуні, дзе жонка мела гандаль. Жыў на сродкі небагатага цесця і працягваў вывучаць Талмуд і рабіністычную літаратуру. У 1868 годзе ўзначальваў ешыбот у Васілішках, але ў 1869 годзе вярнуўся ў Радунь, куды да яго пачалі сцякацца шматлікія вучні, і дзе ў тым жа годзе адчыніўся ешыбот, які вырас у адзін з найбуйнейшых у акрузе і стаў вядомы пад назвай Радунскі, ці ешыбот «Хафец-Хаім». Праз некалькі гадоў пасля жаніцбы пачаў пісаць свае кнігі, першапачаткова ананімна, і выдаваць навуковыя працы, якія

і прынеслі яму славу сярод яўрэйскіх вернікаў. Стаў вядомы ў свеце па назве сваёй самай папулярнай кнігі, прысвечанай законам пра забарону зласлоўя — «Хафец Хаім» (Які прагне жыцця).

Кіраваў ешыботам у Радуні каля 70 гадоў, прычым да Першай сусветнай вайны ўтрымліваў яго з даходаў ад продажу сваіх кніг. Падчас гэтай вайны разам з вучнямі ратаваўся ў Расіі і, з цяжкасцю перажыўшы рэвалюцыю, вярнуўся у Радунь у 1921 годзе.

Большасць кніг Хафец-Хаіма (а іх каля 30) разглядалі пытанні галахі і датычыліся штодзённага жыцця яўрэя-верніка, краналі пытанні адносін чалавека да чалавека, вызначалі нормы паводзін згодна з рэлігійнымі догматамі. Усе кнігі Хафец-Хаіма атрымалі шырокі распаўсюджанне ва ўсіх яўрэйскіх абшчынах. Яны сотні разоў перавыдаваліся ў розным фармаце, былі падзелены на гадавыя цыклы вывучэння па днях тыдня, да іх напісаны новыя каментары.

Усё жыццё быў надзвычай сціплым чалавекам, жыў ва ўбогай хатцы, хаваўся ад публічнасці. Праз яго рукі праходзілі дзясяткі тысяч долараў ахвяраванняў на ўтрыманне ешыбота і філантрапічныя мэты, — сам ён ніколі не узяў сабе ні цэнта з тых ахвяраванняў, з-за чаго меў найвялікшую павагу не толькі ў сваіх адзінаверцаў, але нават і ў яўрэйскіх радыкалаў, якія бачылі ў радунскім рабіне апору рэакцыі і клерыкалізму.

Найлепш пра яго могуць расказаць кароткія павучальныя гісторыі з жыцця радунскага рабіна. Радунскі войт расказваў такую гісторыю. Войт ішоў разам з радунскі рабінам адной дарогай. У адным месцы над ровам была пакладзена новая кладка. Войт перайшоў кладкай, а рабін Хафец-Хаім збочыў з дарогі і перайшоў цераз роў. На пытанне войта, адказаў: *«Я не упэўнены ў тым, што дошкі гэтай кладкі не крадзеныя»*.

Радунскі рабін быў найвялікшым аўтарытэтам яўрэяў усяго свету. Дом Хафец-Хаіма ў Радуні ў 2001—2002 гадах быў разабраны і як святыня вывезены ў ЗША.

У 1930-я пасаду рабіна займаў Арон Рабіновіч (?—1942) — апошні лідскі рабін. Ён загінуў падчас халакосту, знаходзячыся сярод тысяч лідскіх яўрэяў, дзе да апошняй хвіліны маліўся і супакойваў людзей. ■